

de verklarende begrippenlijst. Onbekend is mij of Loots' dissertatie een rol heeft gespeeld bij de beschouwingen over het kiesstelsel in de laatste tijd. Mocht dit niet het geval zijn geweest, dan bij deze van harte aanbevolen voor bij een volgende gelegenheid.

J. J. Huizinga

C. B. Scallen, *Rembrandt, reputation, and the practice of connoisseurship* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2004, 416 blz., €47,50, ISBN 90 5356 625 2).

Historici zijn zich sinds de Tweede Wereldoorlog ervan bewust geworden dat hun vakbeoefening ondanks de wil objectiviteit na te streven onwillekeurig een element van subjectiviteit in zich draagt. Het geloof in het zuivere positivisme is sinds de aandacht, die Jan Romein vroeg voor de geschiedenis van het vak niet meer goed mogelijk. Maar de kunsthistorici zijn pas enkele decennia bezig met het werk van hun voorgangers. Het boek van Catherine Scallen over de ontwikkeling van de reputatie van Rembrandt tussen 1870 en 1935 is een buitengewoon leerzame bijdrage aan de geschiedenis van de kunstgeschiedschrijving en kan daarom, gezien de nog steeds voortdurende onderlinge onenigheid onder kunsthistorici over de beoefening van hun vak, van harte aanbevolen worden.

In 1883 waren er volgens kenners ongeveer 350 schilderijen van Rembrandt als zodanig erkend, in 1923 waren het er rond de 700. Deze grote toename kwam voort uit de arbeid van een paar connoisseurs, die werken aan Rembrandt toeschreven en *catalogues raisonnés* opstelden, waarin zijn schilderwerk werd opgesomd en becommentarieerd. Met name Wilhelm (von) Bode, uiteindelijk *Generaldirektor* van de Berlijnse musea, Abraham Bredius, directeur van het Haagse Mauritshuis, Cornelis Hofstede de Groot, aanvankelijk verbonden aan het Mauritshuis en later 'vrij' kunsthistoricus en Wilhelm Valentiner, tenslotte directeur van het Detroit Institute of Arts, leverden vele bijdragen. Zij vormden wat wel een *charmed circle* kan worden genoemd. Met andere woorden zij speelden elkaar de bal toe wat beoordelingen van te waarden schilderijen betrof en wat benoemingen aanging. Zij werkten samen en wanneer een buitenstaander trachtte een andere lijn in de Rembrandtbeschouwingen te trekken, zoals Max Lautner in 1891 deed of in 1923 John van Dyke, stonden zij klaar die in krachtige termen af te wijzen. Want zij hadden in deze jaren talrijke Rembrandts ontdekt en door hun connoisseurschap van een echtheidscertificaat voorzien. De twee tegenstanders vonden het grote aantal Rembrandts zwaar overdreven en gingen daar tegenin. Het probleem daarbij was dat er financiële belangen in het geding waren, vooral van Amerikaanse verzamelaars en kunsthandelaren, die op basis van expertiseverklaringen van dezelfde heren Rembrandts aanschafden. Het gevolg was dat de prijzen enorm stegen en de museumdirecteuren door hun eigen activiteiten nauwelijks meer aankopen konden doen.

Hoe herkenden de deskundigen nu een Rembrandt? Zij zagen hun connoisseurschap als een wetenschappelijke activiteit, waarbij behalve elementen als signaturen, gelijkenis, voorvallen uit het leven van de kunstenaar en zo meer ook een bijna met een religieuze aura omgeven snelle blik van herkenning voldoende was. De grote connoisseurs verzetten zich echter krachtig tegen het expliciet maken van hun criteria. Toen de Italiaan Giovanni Morelli in de jaren zeventig van de negentiende eeuw voorstelde het werk van schilders te determineren door de vorm van oren en andere kenmerken te vergelijken, oogste hij slechts hoon van Bode, hoon met een nationalistisch tintje. De indruk die men van hem krijgt is die van een zelfverzekerde arrogante Pruis, die niemand het licht in de ogen gunde. Dat was ook duidelijk toen Willem Martin in

1921 een vijftal voorwaarden opstelde, waaraan een connaisseur van Rembrandt zou moeten voldoen. Bovendien diende stijlkritiek volgens hem niet op impulsieve emotionele reacties gebaseerd te zijn. Maar uiteindelijk raakte de kring zelf gespleten omdat Bredius eigen oordelen over schilderijen begon te herroepen. Waren eerdere twisten tussen de deskundigen soms weinig verheffend en persoonlijk van toon, het volgend jaar werd een dieptepunt bereikt toen Hofstede de Groot, die zich al voordien had verzet tegen hyperkritische vakgenoten en 'chemische' onderzoeken of doorlichten van schilderijen had afgewezen, in open brieven Bredius' levensgenoot, de jonge kunsthistoricus Kronig, afschilderde als diens kwade genius.

Deze verkorte weergave van het boek laat hopelijk zien hoe Scallen de verstrengeling van emotionele, financiële en andere elementen aan de hand van de publicaties en archiefstukken in deze periode scherp weet te onderscheiden. Breedvoerig geeft zij de discussies weer en legt regelmatig de vinger op ongerijmdheden en inconsequenties in de argumentatie van de Rembrandtkenners en hun opposenten. Die uitgebreide behandeling heeft zij terecht gekozen, want er werd veel in het Duits geschreven en ook in Nederlandse kranten als *Het Vaderland* en de *NRC* gediscussieerd. Een internationaal publiek kan daar nu in het Engels kennis van nemen. Is er dan helemaal niets op het boek aan te merken? Toch wel. Het is merkwaardig dat in zo'n belangrijk boek de zwart-wit (!) illustraties lang niet altijd even mooi zijn afgedrukt. Intussen gaat de discussie voort. Er zijn nu nog tussen de 250 en 350 stuks Rembrandt. Maar het Rembrandt research project, dat sinds vele jaren in comitévorm een soort super *catalogue raisonné* van alle schilderijen voorbereidt, blijkt voor de laatste te verschijnen delen tot een nieuwe, ruimere benadering van het fenomeen besloten te hebben. Rembrandt blijft fascineren.

E. O. G. Haitsma Mulier

D. J. Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek 1870-1918* (De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003, 206 blz., €24,90, ISBN 90 284 2015 0).

Dit is een boek met een interessante visie op de verhouding tussen staat en burger in de negentiende en vroege twintigste eeuw, met name waar het gaat om de aard van de sociale wetgeving en de verhouding tussen landelijke en plaatselijke sociale politiek. Het boek is een van de resultaten van het onderzoeksprogramma 'De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815.' Wolfram beschrijft in min of meer chronologische volgorde de totstandkoming van een aantal hoekstenen van het sociaal beleid in het laatste kwart van de negentiende en in de vroege twintigste eeuw. Achtereenvolgens zijn er hoofdstukken over de armen- en gezondheidszorg, de arbeids-, ongevallen- en woningwet en als laatste de verzekeringen op het gebied van werkloosheid en pensioen. Daarbij komt zowel het denken over de sociale politiek aan bod als de vormgeving van die sociale politiek in wetten en regels. Het boeiende van deze aanpak is niet zozeer dat nieuwe informatie over het landelijke beleid wordt gegeven, maar de manier waarop Wolfram reeds bekende en nieuwe informatie gebruikt. Hij laat zien dat er wel sprake is van een toenemende staatsinterventie, maar dat deze ontwikkeling als het ware plaatsvindt tegen wil en dank van die overheid zelf en heel specifiek van karakter was. De armenwet van 1854 was al bepaald geen voorbeeld van krachtige staatsinterventie en evenmin gold dit voor de openbare gezondheidszorg, zoals vastgelegd in de gezondheidswetten van 1865. Ook het oplossen van de sociale kwestie werd niet beschouwd als een taak van de landelijke overheid. Langzamerhand gloorde echter het inzicht dat de staat wel iets moest doen, maar de oplossing